

NEPNIEUWS

Een overlevingsgids

Voorwoord van
Eliot Higgins
Oprichter &
Creative Director
Bellingcat

Sytze Hiemstra
Daan Stremmelaar
Marc Wervelman

deGraaff

NEPNIEUWS

NEPNIEUWS

Een overlevingsgids

Sytze Hiemstra
Daan Stremmelaar
Marc Wervelman

deGraaff

Nepnieuws

Een overlevingsgids

Sytze Hiemstra, Daan Stremmelaar & Marc Wervelman

ISBN 978-94-93127-37-1

NUR 740

Foto auteurs:

Marc Wervelman - Miriam van der Hoek (www.miriamvanderhoek.nl)

Daan Stremmelaar - Nathalie Hennis (www.nathaliehennis.nl)

Sytze Hiemstra - Iris Hiemstra

Tekstredactie: Tekstbureau Taallent, Apeldoorn

Vertaling Voorwoord: Marc Wervelman

Vormgeving: MOL grafische vormgeving, Utrecht

© De auteurs | Uitgeverij de Graaff, 2024

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen, vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever en vermelding van de auteur(s) van het boek.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j°, het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever (Uitgeverij de Graaff, www.uitgeverijdegraaff.nl) te wenden.

Abonneer u op de nieuwsbrief van Uitgeverij de Graaff: www.uitgeverijdegraaff.nl

U ontvangt dan regelmatig informatie over nieuwe titels en blijft ook op de hoogte van aanbiedingen en kortingsacties. Volg ons ook op Facebook, Instagram en LinkedIn.

INHOUD

Foreword	7
Voorwoord	9
Inleiding	11
Deel 1 Wat is nepnieuws?	17
Hoofdstuk 1 Wie het weet, mag het zeggen ...	19
Hoofdstuk 2 Onwaar nieuws	26
Hoofdstuk 3 Misleidende informatie	33
Hoofdstuk 4 Opzettelijke begoocheling	41
Hoofdstuk 5 Wijdverspreid bedrog	50
Hoofdstuk 6 Bedrieglijk nieuws voor eigen gewin	57
Deel 2 Verspreiders van nepnieuws	63
Hoofdstuk 7 Overheden	65
Hoofdstuk 8 Grote bedrijven	75
Hoofdstuk 9 Mediakanalen	84
Hoofdstuk 10 Politici	92
Hoofdstuk 11 Influencers	100
Deel 3 Waarom laten we ons neppen?	107
Hoofdstuk 12 Te veel informatie	109
Hoofdstuk 13 Te weinig reflectie	116
Hoofdstuk 14 Cognitieve vooringenomenheid	123
Hoofdstuk 15 Emotionele vooringenomenheid	131
Hoofdstuk 16 Sociaal contact	138

Deel 4 Bescherming tegen nepnieuws	143
Hoofdstuk 17 Wat doet de overheid?	145
Hoofdstuk 18 Hoe reageert de markt?	154
Hoofdstuk 19 Hoe gedragen de 'socials' zich?	161
Hoofdstuk 20 Wat zegt de wetenschap?	170
Hoofdstuk 21 Hoe vergaat het de burger?	178
Deel 5 Het eindigt bij jezelf	187
Hoofdstuk 22 Sluit de sluizen	189
Hoofdstuk 23 Lees verder dan de kop	195
Hoofdstuk 24 Kijk waar het nieuws vandaan komt	201
Hoofdstuk 25 Breek je bubbel	210
Dankwoord	217
Noten	219
Over de auteurs	240

FOREWORD

In the last 15 years we've seen a revolution in how we consume information. The widespread use of smartphones and the popularisation of social media has shifted media consumption away from the top-down, gatekeeper models of traditional media to peer-to-peer media consumption. While this has allowed independent media and views to flourish, it has also led to the creation and spread of misinformation and disinformation.

The digital revolution promised a world of limitless information. Instead, we find ourselves awash in a sea of misinformation, where truth and falsehood blur with alarming ease. Fake news isn't just an annoyance; it has the potential to be a weapon designed to sow discord, erode trust, and destabilize societies. The consequences can be deadly, fueling violence and eroding the foundations of shared reality.

Through over a decade of work at Bellingcat, I've witnessed growth and impact of disinformation firsthand. Yet, I'm also a firm believer that ordinary citizens hold the key to combating this threat. Bellingcat began as a testament to the idea that anyone with an internet connection, the right tools, and a healthy dose of skepticism can find the truth, truth based on evidence, not feelings and opinions. We've shown that rigorous open-source analysis can fight against the rising tide of disinformation, identify perpetrators of war crimes, and hold the powerful to account.

While governments and tech companies bear responsibility for curbing the spread of disinformation, the fight can't be won without our active participation. We must become more discerning consumers of information, questioning sources, verifying claims, and resisting the temptation to share content that merely confirms our existing biases. The spread of disinformation and misinformation depends on our willingness to amplify it without critical thought.

This book is your essential toolkit for navigating this treacherous information landscape. It will dissect the anatomy of fake news, reveal the motivations of its creators, and arm you with practical strategies to debunk falsehoods. The illuminating examples underscore the urgency of the problem while teaching you the skills necessary to become a fact-checker in your own right. But beyond mere analysis, this book is about mindset. It's about fostering an attitude of healthy skepticism, a relentless search for truth, and a recognition that the world is often more complex than viral headlines suggest.

In this new age of interconnectedness, the ability to distinguish truth from fiction is no longer a luxury; it's a survival skill, and a core component of responsible citizenship. This book is your call to arms. Let's combat the scourge of fake news, one critical thinker at a time, and build a more informed and resilient world.

Eliot Higgins

Creative Director, Stichting Bellingcat

Director, Bellingcat Productions BV

VOORWOORD

De afgelopen vijftien jaar hebben we een revolutie meegemaakt in de wijze waarop we informatie consumeren. Het wijdverbreide gebruik van smartphones en de popularisering van sociale media hebben de mediaconsumptie verschoven van de ‘top-down’ poortwachtersmodellen van de traditionele media naar ‘peer-to-peer’ mediaconsumptie. Hoewel dit ervoor heeft gezorgd dat onafhankelijke media en opvattingen konden floreren, heeft het ook geleid tot het creëren en verspreiden van mis- en desinformatie.

De digitale revolutie beloofde een wereld van grenzeloze informatie. In plaats daarvan worden we overspoeld door een zee van misinformatie, waarin waarheid en onwaarheid met alarmerend gemak in elkaar overlopen. Nepnieuws is niet alleen maar ergernis; het kan een potentieel wapen zijn dat is ontworpen om verdeeldheid te zaaien, vertrouwen uit te hollen en samenlevingen te destabiliseren. De gevolgen kunnen dodelijk zijn, geweld wordt aangewakkerd en de fundamenten van de gedeelde realiteit worden ondergraven.

Tijdens de ruim tien jaar dat ik bij Bellingcat werk, heb ik de groei en impact van desinformatie uit de eerste hand ervaren. Toch ben ik er ook van overtuigd dat de sleutel om deze dreiging te bestrijden in handen ligt van gewone burgers. Bellingcat begon als bewijs van het idee dat iedereen met een internetverbinding, de juiste hulpmiddelen en een gezonde dosis scepsis de waarheid kan vinden, de waarheid gebaseerd op bewijsmateriaal, niet op gevoelens en meningen. We hebben aangetoond dat rigoureuze opensource analyse de vloedgolf aan desinformatie kan bestrijden, oorlogsmisdadigers kan identificeren en machthebbers ter verantwoording kan roepen.

Hoewel overheden en technologiebedrijven de verantwoordelijkheid dragen voor het tegengaan van de verspreiding van desinformatie, kan de strijd niet worden gewonnen zonder onze actieve deelname. We moeten meer kritische

consumenten van informatie worden, bronnen in twijfel trekken, beweringen verifiëren en weerstand bieden aan de verleiding om inhoud te delen die slechts onze bestaande vooroordelen bevestigt. De verspreiding van misinformatie en desinformatie is afhankelijk van onze bereidheid om deze te bekrachtigen zonder kritisch na te denken.

Dit boek is een essentieel hulpmiddel bij het navigeren door dit verraderlijke informatielandschap. Het ontleedt de anatomie van nepnieuws, onthult de beweegredenen van de makers ervan en bewapent je met praktische strategieën om onwaarheden te ontmaskeren. De verhelderende voorbeelden onderstrepen de urgentie van het probleem en leren je tegelijkertijd de vaardigheden die nodig zijn om zelf een volwaardige ‘factchecker’ te worden. Maar meer nog dan louter analyse gaat dit boek over mentaliteit. Het gaat over het bevorderen van een houding van gezond scepticisme, een niet aflatende zoektocht naar de waarheid en de erkenning dat de wereld vaak complexer is dan de virale krantenkoppen suggereren.

In dit nieuwe tijdperk van onderlinge verbondenheid is het vermogen om feit van fictie te onderscheiden niet langer een luxe; het is een overlevingsvaardigheid en een kerncomponent van verantwoordelijk burgerschap. Dit boek is jouw oproep om de strijd aan te gaan. Laten we de plaag van nepnieuws bestrijden, één kritisch(e) denker per keer, en bouwen aan een beter geïnformeerde en weerbare wereld.

Eliot Higgins

Creative Director, Stichting Bellingcat

Director, Bellingcat Productions BV

INLEIDING

Het is 6 januari 2021. Bij het Amerikaans parlamentsgebouw is een galg opgetuigd. Een woedende menigte scandeert “Hang Mike Pence”. Geradicaliseerde Trump-aanhangers banen zich met geweld een weg naar binnen in het Amerikaanse parlamentsgebouw. Ze dragen naast Amerikaanse vlaggen ook vlaggen van de Confederatie en van de Trump-campagne en roepen luidkeels dat bij de recente presidentsverkiezing op grote schaal is gefraudeerd. Ze zijn van mening dat het hun plicht is om in het geweer te komen. Donald Trump is volgens hen de eigenlijke winnaar van de verkiezingen. Joe Biden heeft de verkiezingen ‘gestolen’. De Trump-aanhangers zijn van plan om de zitting van het congres, waarin op dat moment de verkiezingswinst van Joe Biden officieel wordt vastgelegd, onmogelijk te maken. En dat lukt. Voor heel even.

Alle congresleden zijn inmiddels op tijd geëvacueerd. De bestormers treffen alleen lege zalen en kantoren aan. Het enige dat hen rest, is om de nodige vernielingen aan te richten. Ook dat lukt. Voor zeker 2,7 miljoen dollar. Binnen 36 uur sterven vijf mensen. Eén wordt er doodgeschoten door de Capitol Police. Een ander overlijdt aan een overdosis. Drie komen om door natuurlijke oorzaken. Vele anderen, waaronder 174 politieagenten, raken gewond.

Een paar dagen eerder – op 31 december 2020 – had het Verenigd Koninkrijk definitief de Europese Unie verlaten. De Britten hadden in een tweetal referenda gekozen voor een Brexit. Ook in dit geval ging het om een nipte meerderheid. Veel Britten meenden dat het lidmaatschap van de EU een te groot verlies aan soevereiniteit met zich meebracht. Ze zouden, net als toen ze nog een wereldmacht waren, zelf moeten kunnen bepalen wie de wetten ontwerpt en op welke wijze rechters hierover oordelen. Bovendien hangt menig Brit erg aan de tradities en gebruiken, zoals de afwijkende afstandsmaten en gewichtseenheden. Iedere vorm van integratie met landen die andere gewoontes hebben, wordt met scepsis tegemoet getreden. De slogan van de Brexit was niet voor niets *‘Take back control’*.

Wat deze beide gebeurtenissen gemeen hebben, is dat ze in hoge mate zijn beïnvloed door nepnieuws. Afkomstig van zowel de traditionele als de sociale media. De jarenlange Brexit-campagne stond bol van onhoudbare beloftes, met opzet verkeerd uitgelegde cijfers en onrealistische verwachtingen. Maar ‘*truth be damned*’, kennelijk kon de zogenaamde soevereiniteit volgens de Brexiteers alleen worden teruggepakt buiten de Europese Unie. En in de Verenigde Staten circuleerden op het moment van de bestorming al wekenlang berichten over allerlei soorten fraude bij het uitbrengen en tellen van de stemmen. Geen van die berichten is ooit met bewijs hardgemaakt en geen van de hertellingen heeft significante fouten aangetoond. Maar dat maakte de Trump-aanhangers niets uit. Ook zij kozen hun eigen waarheid.

De grote gevolgen die dit had voor de samenleving wakkerden de zorgen aan die wij al enige tijd hadden over de vervagende grens tussen feiten en meningen, tussen waarheid en leugen. En over de invloed die de steeds groter wordende stroom van nepnieuws heeft. Je kunt je afvragen of die zorgen terecht zijn. Zeker als je beseft dat nepnieuws niets nieuws is. Voorbeelden uit de oudheid illustreren duidelijk dat het fenomeen waarschijnlijk net zo oud is als de mensheid zelf. De leugens van farao Ramses II over de slag bij Kadesh in 1274 voor Christus hebben wel wat weg van de binnenlandse oorlogspropaganda van Poetin. En de lastercampagne in de jaren dertig voor Christus van aankomend keizer Octavianus tegen zijn politieke rivaal Marcus Antonius zou niet misstaan in een moderne verkiezingscampagne. Er wordt dus al eeuwenlang nepnieuws verspreid. Waarom zouden we ons er juist nu dan zo druk over maken?

De legitimatie voor onze zorgen vonden we in eerste instantie in de wezenlijke rol die informatie speelt in de hedendaagse wereld. Niet voor niets kopte het toonaangevende financiële maandblad *Forbes* in juni 2020 dat we leven in een tijdperk waarin informatie het nieuwe goud is. Kennis over het gedrag van consumenten in combinatie met een daarop ingesteld bedrijfsmodel is waar de moderne economie op draait.¹ Daarnaast is toegang tot de juiste informatie voor de verbinding binnen onze samenleving essentieel. In juni 2024 publiceerde een aantal onderzoekers in het blad *Nature* over de gevaren van misinformatie voor het voortbestaan van de democratie.² Maar ook de hoeveelheid aan informatie waar we tegenwoordig mee

te maken hebben, is een belangrijke factor. Er komt vandaag de dag immers meer nieuws op ons af dan eerder in de geschiedenis van de mens. Met name door de grote vlucht die media en – meer recent – artificial intelligence (AI) hebben genomen. Het is een onophoudelijke stroom. Via pushberichten op je telefoon, of via Instagram, X, Snapchat, WhatsApp of nog ‘ouderwets’ via radio, tv en krant. We worden constant van alle kanten door nieuwsaanbieders belaagd met het laatste nieuws.

Er zijn meer mediakanalen dan ooit tevoren. En om te kunnen overleven zien ze zich genoodzaakt om met elkaar te vechten om de aandacht van de consument. Met als gevolg dat de ene kop nog sensationeler is dan de andere. Een goede illustratie hiervan is de wijze waarop eind maart 2024 werd gerapporteerd over de informatie van de Tsjechische inlichtingendienst dat Europese politici wel eens geld zouden kunnen hebben ontvangen voor het verspreiden van Russische propaganda. ‘Tsjechië rolt Russisch nepnieuws-netwerk op waarbij ook Nederlandse politici betrokken waren’, kopte BNNVARA nog redelijk neutraal. ‘Nederlandse politici in verband gebracht met Russische propagandasite’, schreef RTL-nieuws al iets sensationeler. Waarna BNR glansrijk overtoepte met ‘Tsjechië: EU-politici kregen geld uit Russisch propagandanetwerk’, en later zelfs ‘Nederlandse politici betaald door Rusland’.³ Om de aandacht naar zich toe te trekken en vast te houden wordt er telkens een schepje bovenop gedaan.

En dan gaat het alleen nog maar om opgeklopte koppen van op zich juiste berichten. Net zo vaak echter wordt de inhoud van een bericht opgeklopt ten behoeve van kijkcijfers, het binden van gelijkgestemden of het creëren van clickbait. En om dat te bewerkstelligen zoekt men met regelmaat de grenzen van de waarheid op. Met de groei van de hoeveelheid nieuws neemt zo ook het aantal nepnieuwsberichten toe. Vooral in tijden van crisis. Tijdens de totstandkoming van dit boek werd het nieuws eerst voornamelijk beheerst door de coronacrisis, daarna louter door de oorlog in Oekraïne en weer later vrijwel uitsluitend door verkiezingen in Nederland, Europa en de Verenigde Staten. En als er ergens veel nepnieuws over is verspreid, dan is het wel over al die gebeurtenissen.

Al met al concludeerden we dat nepnieuws zo langzamerhand een van de belangrijkste problemen van onze tijd is. En we zijn niet de enigen. Twee derde van de Nederlanders maakt zich ernstige zorgen over nepnieuws en

de gevolgen ervan. Zij willen dat de overheid en de techbedrijven er stevig tegen optreden.⁴

De strijd tegen nepnieuws is echter niet alleen een taak van de overheid en het bedrijfsleven. Er is ook een belangrijke rol weggelegd voor de nieuwsconsument zelf. Aan de roep om verandering kunnen we niet adequaat gehoor geven als we niet ook zelf bereid zijn om te veranderen. Gelukkig kan de nieuwsgierige burger zichzelf wapenen tegen nepnieuws. In dit boek bieden we daarvoor enkele handvatten aan. Het is geschreven voor de kritische nieuwsconsument die zich zo nu en dan overspoeld voelt door de tsunami aan nepnieuws. Die op zoek is naar de middelen om zijn hoofd daarin boven water te houden. Maar die tegelijkertijd niet bang is om af en toe ook zijn 'eigen gelijk' ter discussie te stellen of om zijn eigen onvermijdelijke vooroordelen kritisch te bekijken.

Deze 'overlevingsgids' beschrijft wat nepnieuws precies is, waar het vandaan komt, waarom we er intrappen en wat we daartegen kunnen doen. Aan het eind van het boek beschikt de lezer over een uitgebreid arsenaal aan middelen tegen nepnieuws. Het zal een stuk makkelijker zijn om echt van nep te onderscheiden. Het boek is tegelijkertijd een bonte verzameling van illustratieve en vermakelijke voorbeelden. Je kunt het daarom lezen van begin tot eind. Maar ook in hapklare brokken. Precies zoals de moderne mens zijn informatie tot zich neemt.

De eerste drie delen van het boek geven de lezer beter inzicht in het fenomeen. Maar ze laten ook zien hoe ingewikkeld het is om nepnieuws te doorgronden en je ertegen te verweren. In deel 1 laten we daarvoor duidelijk zien wat nepnieuws precies is en vooral ook wat het niet is. De valkuil waar mensen vaak intrappen, is dat zij iets nepnieuws noemen wat het eigenlijk niet is. De informatie en voorbeelden uit dit deel leren de lezer om dat onderscheid scherper te maken. In deel 2 beschrijven we welke bronnen de meeste valse berichten verspreiden. Dat zijn lang niet altijd de bronnen die overheden en journalistiek momenteel als het grootste probleem aanmerken. Het deel geeft een heldere kijk op hoe onze samenleving zo langzamerhand van nepnieuws is doordrenkt. Deel 3 confronteert ons ten slotte met onze eigen tekortkomingen, die er de oorzaak van zijn dat eigenlijk niemand gevrijwaard blijft van de alom aanwezige nepperij.

De laatste twee delen beschrijven wat we kunnen doen om het tij te keren. Welke middelen er zijn om ons tegen nepnieuws te wapenen. Deel 4 geeft een overzicht van de goedbedoelde, maar vaak nog ontoereikende maatregelen die overheden, bedrijven, media, wetenschappers en burgers hebben genomen en van nieuwe mogelijkheden die hoop kunnen bieden. In deel 5 sluiten we af met een leidraad die de lezer zelf kan volgen om wegwijs te raken in de stroom van nepberichten en om zelf stap voor stap steeds beter nep van echt te onderscheiden.

DEEL 1

Wat is nepnieuws?

HOOFDSTUK 1

WIE HET WEET, MAG HET ZEGGEN ...

“We hebben in Nederland een gigantisch probleem. We worden één groot asielzoekerscentrum”, aldus Geert Wilders bij het NOS-verkiezingsdebat op 21 november 2023.

“Het gaat om nareis op nareis op nareis”, volgens demissionair minister van Justitie en Veiligheid Dilan Yesilgöz eerder dat jaar bij talkshow Op1 over de gezinshereniging van asielzoekers.⁵ Een boodschap die ze vier dagen voor de verkiezingen in 2023 in *de Volkskrant* nog eens benadrukte: “Het gaat over duizenden mensen – hoeveel exact weten we niet.”⁶

Op 28 februari 2024 kopte De Speld: ‘VVD zet mensensmokkelaars in om haar gelijk te halen over nareiscijfers’. De website berichtte dat de partij met haar mensensmokkelaars bussen charterde uit onder meer Syrië, Jemen, Oekraïne, Afghanistan en Eritrea. Iedereen zou met zijn hele familie, ongeacht de grootte, een leven op kunnen bouwen in Nederland. Inclusief een woning en een gegarandeerde baan. Fractievoorzitter Yesilgöz zou hierover hebben gezegd: “De IND beweert dat het slechts ging om 780 ingewilligde verzoeken. Nou, wacht maar eens heel even af. Voor de zomer zijn het er duizenden. Dat hadden wij als enige coalitiepartij allang door.”⁷

Geloof het of niet, maar geen van deze drie berichten is waar. De stelling van Wilders dat Nederland één groot asielzoekerscentrum wordt, kunnen we natuurlijk meteen naar de prullenbak verwijzen. Het is overduidelijk verkiezingsretoriek.

Maar ook de beweringen van Yesilgöz over de gezinshereniging van asielzoekers blijken uit de lucht gegrepen. Volgens de demissionair minister

laten mensen die na hun asielpcedure in Nederland mogen blijven massaal gezinsleden nareizen. En die laten op hun beurt weer nieuwe gezinsleden overkomen. Dat probleem zou zo enorm zijn dat het kabinet Rutte IV er zelfs door was gevallen.

Hoewel de stellingen van Yesilgöz door experts en mensen uit de praktijk al snel werden bestreden, duurde het tot februari 2024, voordat de harde cijfers voor de nieuwsconsument boven water kwamen. Wat bleek, Yesilgöz was niet alleen ruimhartig met de cijfers omgesprongen, het was een verzinsel. In 2023 bleken er gemiddeld 844 asiolverzoeken per maand van nareizigers te zijn gedaan, waarvan 14 per maand afkomstig waren van nareizigers van nareizigers. Slechts 10 van de in totaal 170 verzoeken werden dat jaar ingewilligd. Nareis op nareis op nareis kwam überhaupt niet voor.⁸ Dat wisten Yesilgöz en Rutte vermoedelijk wel, maar het verspreiden van dit nepbericht kwam ze beter uit dan het falende beleid van de afgelopen VVD-kabinetten te benoemen.

De onwaarheden die Yesilgöz had verkocht, werden uiteindelijk door de satirische website De Speld aangegrepen om een flink cynisch-humoristisch artikel te plaatsen. Met opzet, want de auteurs van De Speld verdienen hun brood door met halve waarheden en onwaarheden te spelen.

Zo zien we dat er veel redenen en manieren zijn die leiden tot de verspreiding van onwaarheden. Maar op basis waarvan maken we het onderscheid tussen ongelukkige, acceptabele verdraaiingen van de waarheid en keiharde desinformatie? Waar ligt de grens? Wat bedoelen we nu precies als we het hebben over nepnieuws? Het zijn vragen die best lastig te beantwoorden zijn. Er zijn behoorlijk wat verschillen en nuances te vinden in de wijze waarop we nepnieuws kunnen definiëren.

Bij dit soort verwarring is het niet ongebruikelijk om te onderzoeken of er iemand te vinden is die de term als eerste heeft gebruikt en daar een zekere bedoeling mee heeft gehad. Bij nepnieuws is dat naar alle waarschijnlijkheid de Canadese journalist Craig Silverman in 2014. Het woord 'fake' is weliswaar al eens eerder, in de jaren negentig van de negentiende eeuw in de Verenigde Staten, in verband gebracht met foutieve berichtgeving. Maar we kunnen er vrij zeker van zijn dat Silverman de term 'fake news' daadwerkelijk heeft gemunt in een van zijn tirades over 'het grote aantal compleet verzonden verhalen dat de wereld in werd geslingerd'. Silverman publi-

ceerde vanaf 2004 al een blog ‘Regret the Error’ over fouten en rectificaties van journalisten. In 2007 volgde het gelijknamige boek over ‘mediamissers’ en sindsdien heeft hij zich toegelegd op het onthullen van nepnieuws en desinformatie.⁹ In 2014 gebruikte hij de term fake news voor het eerst voor ‘websites die artikelen plaatsten die 100 procent nep waren, gemaakt om te misleiden, bedacht om geld te verdienen met advertenties’.¹⁰ Maar wat nu precies wel en niet onder het begrip valt, verduidelijkte hij niet. Om meer vat te krijgen op het fenomeen zullen we het beter moeten begrenzen. Daarvoor zullen we dieper in de materie moeten duiken. In eerste instantie door te kijken naar het dagelijks spraakgebruik.

Vraag je de ‘man op straat’ wat hij onder fake news verstaat, dan krijg je zeer verschillende antwoorden. Dat ondervonden de onderzoekers van The Media Insight Project. In 2017 vroegen zij aan zo’n vijftienhonderd Amerikanen wat zij onder fake news verstonen. 71 procent van hen vond dat ‘fake news (...) verzonden verhalen (waren) van nieuwsmedia die niet bestaan’. 63 procent dacht dat fake news ‘mediakanalen (waren) die complottheorieën en ongefundeerde roddels verspreiden’. 62 procent hield het op ‘journalisten van bestaande media die dingen verzinnen’. 43 procent dacht dat fake news sloeg op nieuwsmedia die slordige fouten maken. 25 procent noemde satire of comedy over de actualiteit fake news.¹¹

Media Literacy-consultant Martina Chapman kreeg in 2018 in Ierland gelijksoortige resultaten toen zij in een workshop aan de deelnemers vroeg wat zij fake news vonden. De antwoorden liepen behoorlijk uiteen. Zo ging het over ‘nieuws dat onware of onjuiste informatie bevat’ en ‘nieuws met een achterliggende bedoeling’. Maar ook over ‘nieuws dat wordt opgerekt om een bepaald publiek te bereiken of te behagen’ en ‘clickbait, een (nieuws)lokkertje, waarbij geen acht wordt geslagen op de waarheid’.¹²

In Nederland dook student communicatiewetenschappen Rick Dijns in 2019 in het onderzoek naar fake news. Voor zijn afstudeerscriptie aan de Universiteit van Twente ondervroeg hij onder meer 21 proefpersonen over wat zij als nepnieuws beschouwden. In dit geval bleken zelfs alle 21 proefpersonen een andere definitie te hanteren. Natuurlijk waren er wel overeenkomsten, maar geen twee omschrijvingen luiden precies hetzelfde. We hebben er een paar uitgepikt. Een respondent had het over een bullshitverhaal. Als je het een-op-een doorvertelt, is het geen fake news. Maar als het

gebracht wordt als nieuws, dan wel. Een ander noemde het nieuws waarvan je van tevoren weet dat het niet echt kan zijn. Een derde verstond eronder: een bericht dat uit verband wordt getrokken, dat op het eerste gezicht niet logisch is. En dat niet kan worden bevestigd door een andere bron. Iemand noemde het ook nepnieuws als het ongeloofwaardig is, bezijden de waarheid en aantoonbaar onjuist. Ten slotte vond een respondent nepnieuws nieuws dat overdrijft of dat van twee kanten bezien kan worden, maar duidelijk één kant kiest.¹³

Zoals viel te verwachten, toonden deze enquêtes vooral aan dat er in het dagelijks spraakgebruik over nepnieuws bij lange na nog geen sprake is van een helder vastomlijnd begrip. Het is interessant om te zien hoe opvallend verschillend de ideeën zijn. Maar het helpt ons niet verder op weg naar een scherpe definitie.

Mogelijk kunnen we die scherpere vinden als we hiervoor gebruikmaken van de woordenboeken. De redacteurs daarvan houden immers in de gaten hoe vaak een bepaald woord gedurende langere tijd opduikt in kranten, tijdschriften, boeken en op het internet. Je mag verwachten dat zij voor ons de betekenis van een begrip eenduidig kunnen omschrijven. We zochten daarom de beschrijvingen in verschillende, internationale, woordenboeken op.

Beginnend bij onze eigen *Dikke Van Dale* zien we dat deze zich vooral richt op de onwaarheid van de berichtgeving. En op een blijkbaar aanwezige behoefte om de openbare mening te sturen: ‘nieuws dat niet op waarheid berust, vaak bewust verspreid om de publieke opinie te beïnvloeden’.¹⁴

Onze burens aan de overkant van de Noordzee stippen echter net weer andere punten aan. De toonaangevende *Oxford English Dictionary* bijvoorbeeld beschrijft fake news als ‘onware informatie die wordt uitgezonden of gepubliceerd met frauduleuze of politiek gemotiveerde doelen’.¹⁵ Ter vergelijking definieert *Cambridge Dictionary*, de grote Engelse rivaal van *Oxford*, in zijn woordenboek fake news als ‘onware verhalen die er uitzien als nieuws, verspreid op het internet of via andere media, gewoonlijk gemaakt om mensen politiek te beïnvloeden of als grap’.¹⁶ We zien hier dat beide woordenboeken dus duidelijk een politiek element opnemen. Maar *Oxford* benoemt daarbij nog fraude als ingrediënt, terwijl *Cambridge* juist humor als bijkomend aspect benadrukt.

In Frankrijk hebben ze het neologisme ‘infox’ bedacht voor nepnieuws. Hierbij gaat de aandacht volledig uit naar onwaarheid en bewuste desinformatie. De intentie wordt hier volkomen buiten beschouwing gelaten. Je zou je bijna kunnen afvragen of er hier misschien bewust voor is gekozen om het vaag te houden. *Dico en ligne Le Robert* definieert infox kortweg als ‘leugenachtige of met opzet bevooroordeelde informatie die bijdraagt aan desinformatie.’¹⁷

Duitsland positioneert zich in het *Digitales Wörterbuch der Deutschen Sprache* (DWDSt) juist weer tussen de Nederlandse en Engelse Cambridge-definitie. In de definitie van het Duitse nepnieuws (Falschmeldung) worden de publieke opinie en humor uitgelicht. DWDSt geeft twee omschrijvingen. Ten eerste ‘vals of misleidend nieuws dat opzettelijk wordt verspreid om de publieke opinie te manipuleren, voornamelijk op internet via sociale netwerken’. En ten tweede ‘bedacht, onwaar nieuws dat voor satirische doeleinden wordt gepresenteerd, vooral in speciale televisieprogramma’s of op speciale websites, en daarom meestal gemakkelijk herkenbaar is als bedenkzels’.

We zien natuurlijk dat in al deze definities een redelijke gemene deler te vinden is. Het moet gaan om onjuiste informatie. Maar het zijn vooral de verschillen die opvallen. De ene definitie noemt bijvoorbeeld het oogmerk en de ander de wijze van verspreiding. Een eenduidige beschrijving blijkt dus ook in de woordenboeken zo snel niet te vinden.

In het uiterste geval kunnen we gelukkig nog bij de deskundigen te rade gaan. Zij kunnen waarschijnlijk beter beslissen welke onderdelen essentieel zijn om in een definitie op te nemen. Er zijn inmiddels legio wetenschappers die zich bezighouden met nepnieuws. Als er al overeenstemming bereikt zal kunnen worden, dan zou je toch verwachten dat zij het zijn die dat voor elkaar krijgen. De deskundigen die zich met het thema bezighouden, zijn vooral juristen, economen, sociologen en filosofen.

Juristen David Klein en Joshua Wueller richtten zich vooral op de intentie achter de (online) berichtgeving als zij in *the Journal of Internet Law* schrijven dat ‘nepnieuws het online publiceren van willens en wetens onware stellingen’ is.¹⁸ Voor de economen Hunt Allcott en Matthew Gentzkow ligt de nadruk bij fake news vooral op de wijze waarop de onwaarheid wordt gepresenteerd: ‘nieuwsverhalen die geen feitelijke basis hebben, maar worden gepresenteerd als nieuws’.¹⁹ Socioloog Edson Tandoc jr. concentreert

zich in zijn definitie juist op het misleiden van het publiek. Hij heeft het over ‘een vorm van onwaarheid die primair bedoeld is om mensen te misleiden door het uiterlijk en het gevoel van echt nieuws te imiteren’.²⁰ Evenals filosoof Neil Levy overigens, die meent dat ‘nepnieuws het presenteren is van onware beweringen die veinzen over de wereld te gaan, in een vorm en met een inhoud die lijkt op de vorm en inhoud van legitieme media’.²¹

De overeenkomsten waar we zo naarstig naar op zoek zijn, zien we in deze definities gelukkig op een of andere manier wel terug. Nepnieuws gaat om verzinsels of onwaarheden, die, althans volgens de meesten, met opzet worden verspreid. Daarbij moeten deze onwaarheden zijn verpakt als nieuwsbericht. Maar helaas blijkt ook hier een addertje onder het gras te zitten. De overeenkomsten zijn namelijk niet zodanig dat er een algemeen gedeelte, uitputtende begripsomschrijving valt samen te stellen. De verschillen en nuances die we in de diverse woordenboeken tegenkwamen, namelijk de aandacht voor politiek, publieke opinie en zelfs humor, komen in de definities van de wetenschappers niet eens aan bod.

Dat betekent echter niet dat we in de definities van de deskundigen helemaal geen nuanceverschillen zien. Ze benaderen het onderwerp immers elk vanuit hun eigen vakgebied. En omdat een ieder de definitie beperkt voor zijn eigen gebruik, resulteert dit erin dat het vangnet van de definitie juist te wijd wordt uitgegooid. Daardoor blijven wat ons betreft cruciale elementen onderbelicht of zelfs buiten beschouwing. Zo lijkt een volledig gedeelte omschrijving ook onder de experts toch onhaalbaar. Hetgeen waarschijnlijk ook het probleem is geweest van onze eigen overheid toen die op zoek was naar een goede omschrijving van nepnieuws. Op haar website maakt de overheid vooral een duidelijk verschil tussen misinformatie en desinformatie. Ze beschrijft desinformatie als ‘onware, inaccurate of misleidende informatie die met opzet wordt gemaakt en verspreid om geld te verdienen of om een persoon, sociale groep, organisatie of land te schaden’. Misinformatie is volgens de overheid weliswaar onjuist, maar kan per ongeluk zijn verspreid. Wat nu precies onder nepnieuws wordt verstaan, is ook vanuit de overheid nog steeds niet helemaal duidelijk. Zowel desinformatie als misinformatie kunnen hieronder vallen. En het zou zelfs als synoniem kunnen worden gebruikt voor leugens en onzorgvuldige journalistiek.

Kortom, eensgezindheid over wat nepnieuws nu precies is, lijkt er niet te bestaan. Het begrip biedt vooralsnog onvoldoende houvast om nepnieuws te kunnen herkennen. Dat maakt het moeilijker om ons ertegen te verweren. We zullen dus toch nog wat dieper moeten graven naar een scherpere afbakening. Gelukkig bieden de tot nu toe gegeven omschrijvingen voldoende elementen voor een zo eenduidig mogelijke definitie. Om die op te stellen, beginnen we breed. Van daaruit werken we toe naar meer precisie. Zo kunnen we bepalen welke onware berichten of verhalen volgens ons daadwerkelijk nepnieuws zijn.

DAAN STREMMELAAR

SYTZE HIEMSTRA

MARC WERVELMAN

We worden dagelijks geconfronteerd met nepnieuws. Waarheid is steeds moeilijker van leugen te onderscheiden. En we geloven wat we willen. Dat is riskant en polariserend.

Nepnieuws moet worden bestreden, vindt een meerderheid van de nieuwsconsumenten in Nederland. Niet alleen door de overheid en big tech, maar ook door burgers zelf.

Nepnieuws. Een overlevingsgids biedt uitkomst. Door nepnieuws te definiëren. Door te kijken waar het vandaan komt en waarom het wordt verspreid. Door uit te zoeken waarom we erin trappen. En door handvatten te bieden hoe je fake news herkent en ontkracht. Allemaal aan de hand van een groot aantal informatieve en vermakelijke voorbeelden. Zo overleven we de overvloed aan nepnieuws.

NUR 740

